

УДК 808.5:27–285.4Христофор Філалет

ВАЛЕНТИНА СРЕБНЮК,
аспірантка
(м. Тернопіль)

**«Апокриси» Христофора Філалета:
нарративно-риторичний аспект**

У статті йдеться про нарративно-риторичні особливості твору Христофора Філалета «Апокрисис». Досліджено, що поєднання в тексті різних типів фігур виконує важливу функцію емоційного підсилення і може виступати додатковим експресивним аргументом. З'ясовано, що автор вправно використовує різні способи інтеграції тексту, звертаючись до основних прийомів поєднання різних його частин між собою – когезії, ретроспекції та проспекції. За допомогою когезії забезпечується зв'язок між різними частинами тексту. Особливо зчаста в Христофора Філалета серед засобів когезії зустрічаються вислови «з одного боку» та «з іншого боку», що демонструє його бажання подати читачеві об'єктивну картину, демонструючи різні аспекти проблеми, що розглядається. Простежено вплив полемічного канону на композиційну та стильову специфіку твору, виокремлюється та аналізується комплекс риторичних засобів, які використовуються автором задля впливу на реципієнта.

Ключові слова: автор, нарратив, риторика, полеміка, композиція, стиль, трактат.

Постановка проблеми в загальному вигляді... Христофор Філалет своїм твором «Апокрисис або відповідь на книжки про собор Берестейський від імені людей старожитньої грецької релігії через Христофора Філалета невдовзі дана» вписав славетну сторінку в давнє українське письменство. Його опубліковано під кінець 1597 р. польською мовою у Вільно, а через рік – в Острозі українською мовою, що стало значимою подією як у громадсько-церковному, так і літературному житті в Україні. Появу твору ініціювали різні чинники. Насамперед, це загострення міжконфесійного протистояння у Речі Посполитій, що увиразнилося після проголошення Берестейської унії 1596 року, та поява твору Петра Скарги «Берестейський синод». Автор виявив глибоку обізнаність у православній доктрині та виразну симпатію до неї, почуття спільної долі з православними [5, с. 201]. Попри наявні наукові студії про твір, залишаються ще нез'ясованими

проблеми жанрово-стильових особливостей. Тому його подальше дослідження залишається **актуальним та перспективним**.

Формулювання цілей статті... Метою даної розвідки є дослідження наративно-риторичної структури твору Христофора Філалета «Апокрисис» як однієї з найхарактерніших літературних пам'яток епохи, що закарбувала важливий момент формування в традиційному церковно-дидактичному творі барокової системи ідейно-естетичних цінностей.

Виклад основного матеріалу... За жанром «Апокрисис» є трактатом, найпоширенішим для релігійної полеміки кінця XVI – початку XVII століття жанром [3]. Твір логічно й струнко вибудований, пронизаний духом інтелектуального пошуку та юридичної казуїстики, сповнений викладом різних позицій, документальних свідоцтв, і, безперечно, містить вкрай важливий синхронічний зріз духовного життя України в добу запровадження унії та подальшої розгорнутої релігійної полеміки. Нарація тут доволі часто базується на конкретиці, на вчинках відомих усім осіб, на відтворенні комплексу провідних ідей епохи.

Після вступу, у першій частині, автор планує показати «мішанину щодо віри в Річі Посполитій» та дезавувати позицію митрополита Рогози, який погодився з Брестською унією. У другій частині критично розглядаються «пригани» опонента-католика щодо «розрізаних від митрополита осіб грецької релігії на Берестейському синоді». У третій піддано нищівній критиці «єдиновладдя костельне отця папи римського», яке, на думку Філалета, «не є уфундовано, як твердить дієписець, у Євангелії, у святих отців та в костельних історіях». У четвертій частині розгорнуто полеміку з критикою у «дієписця» позиції патріарха царгородського та загалом послушенства східним патріархам [1].

Більше того, Філалет явно спеціально оголює свої композиційні прийоми, розраховуючи, мабуть, на краще розуміння читачем тексту завдяки розробленій ним методиці оповіді. Так, на початку розділу не лише проголошено композиційний задум, але й вказано на структурні елементи всередині самого розділу. Скажімо, перед висновками до розділу автор пише: «Juz tedy tak wtora czesc rozdzialy zamykam» [2, ст. 1541]; «Teraz juz ten rozdzial, a przytym zaraz u trzecia czesc odpowiedzi naszej konczac, tak zamykam...» [2, ст. 1561]. Проте, змодельовавши певну логічно-теологічну систему доказів, насправді вправно педалює й емоційний реєстр, спрямовуючи увагу читача не стільки в річище логіки, скільки у бурхливий вир емоції, що забезпечує певну «театральність» нарації.

Так, беззастережно акцентуючи з самого початку «безхитрісність» й «лагідність» власної позиції, автор (який сам пише від імені Філалета!) звинувачує свого опонента у приховуванні власного імені, сіючи підозріння щодо його чесності та відкритості: «Невдовзі перед сеймом хтось пустив поміж людей друковану книжку під таким титулом: «Собор Берестейський» <...> Хтосем його кличу, бо ймення своє затаїв, аби що подобається йому, тим швидше віднайшов собі писати» [1]. Далі автор, демонстративно приписуючи собі християнську незлобливість та «пристойність», водночас вкрай ущипливо ганьбить і ображає супротивника, натякаючи, що йому відоме його справжнє ім'я: «Але, зважаючи на пристойність нашу, не відповідаємо дурному відповідно до глупства його, на розпусту розпустою, до чого й уродження, і виховання, і вуста наші не звикли – такого не вживаємо, **скаргою на скаргу** (виділено нами) не подаватимемо, перестерігаючи, аби була всім людям явна наша скромність; не тільки не віддаватимемо злого на зле, але не зломовитимемо на зломов'я, а з відкиданням тих фальшивих примовок, з упевнення про з'єднаність святої церкви, яка завжди підлягала хресту, тим більше беремо підтвердження віри нашої і неабияку втіху» [1]. Зазначимо, що апелювати до власної скромності був сенс, щоб не виглядати занадто убого, бо автор хизуватися своїм розумом та ерудицією з відомих причин побоювався. Та й супротивники-католики не змовчали щодо авторського прагнення зберегти анонімність і ганили його твір як *написаний десь у темному закутку* [6, с. 2].

Ця лінія вперто продовжується надалі. Викладаючи у передмові план своєї розгорнутої (хоча й доволі запізнлої) відповіді на Берестейський заклик до єдності, автор імпліцитно глумитися над «анонімністю» його ініціатора, замовчуючи його титули й принизливо іменуючи «синовим дієписцем»: «Із тієї скромності нашої й те походить, що тому, котрий ту книжку про синода писав, не надаємо жодних образливих титулів, хіба синодового дієписця, і то через те, що взявся описати дійство Берестейського синоду, а подекуди й простим дієписцем називаємо в цій нашій відповіді» [1]. Дорікає також «дієписцеві» за алогічність та хаотичність викладу: «... оскільки деякі речі кількаразово на різних місцях повторює, а нам на одну річ кількакрат відповідати здається неслухним, через це всі ті найпередніші пропозиції, які він утверджує, котрих ми не признаємо, ніби реєструємо, чи є вони правдиві, а чи ні, в осібних розділах, на кшталт розкладу квестій, його підпори поважаючи, а свої супроти тих приточивши, на них спираємося, аби від того, хто в тих наших

суперечках усвідомлений, міг би легше їх розсудити і з сумніву, коли б якого мав, міг розв'язатися» [1].

Водночас, оскільки автор полемізує саме з «латинниками», то зберігає основний гомілетичний принцип апеляції до св. Письма та св. Передання, тримаючись запровадженої ще в античності системи цитації: «...приводимо найбільше свідоцтв із латинських писань» [1]. Цей момент – використання «латинських писань» – набуває особливої ваги в тій вишуканій грі у «простака», що її моделює автор. активно використовуючи культурний код опонента, даючи зрозуміти, що тут для нього таємниць немає: «А для того, щоб побачив: коли він, будучи з римського костела, на нас, людей грецької віри, захотів здобувати докази із наших грецьких творців, то й ми супроти нього маємо здобувати докази із власне римських писань, а подавати можемо слушніше й правдивіше <...>» [1]. У такий спосіб Христофор Філалет полегшує собі завдання. По-перше, можна спокійно оперувати добре, чи не з дитинства, знайомим матеріалом, а по-друге – видобути з того значний ефект: адже такий собі «простак» грецької віри раптом виявляється доволі-таки обізнаним в культурі «латинян». Більше того, ця обізнаність виступає у автора як доказ того, що щире серце «простака» дозволяє, пройшовши всі хитрі спокуси й зваблення, що їх опоненти вважають за «мудрість», взяти гору у цьому змаганні: «Інша причина тих таких частих запитань: аби догодити фантазії та передзавзяттю тих, котрі, не будучи вченими, але в усьому всіх, а особливо нас, хоча їх про те не просимо, прагнуть учити, приписуючи собі мудрість, а нам простоту ...» [1].

Отож, автор, розпочавши доводити в суто теологічному дусі, що «релігія грецька» правильніша за «римську», поволі, непомітно, але послідовно переводить стрілки на «моральну нищість» супротивника, не шкодуючи ущипливих слів, аби кинути тінь на добрі християнські наміри Риму. Зокрема він вдається до конспірологічних натяків: «Чи то правда, як дієписець твердить, що папа із своїми, ведучи людей грецької віри під свою зверхність, шукає не якогось пожитку свого в тому, але тільки духовної втіхи, згоди, любові християнської і постраху для еретиків та турків?» [1]. Але авторові зрозуміло наперед, що про глибокі християнські почуття в членів римської курії та й у самого папи не може бути й мови. Отож, він не шкодує слів, аби переконати своїх читачів у моральній нищості опонентів й кинути густу тінь на латинське благочестя: «Коли б це все правда була, було б чому вірити. Але коли до правди й щось інше примішалось, нехай дієписець не має за зле, що йому не ціла віра в тій науці подається. Можливо, що є такі поміж римських католиків, котрі тим уявленням опоєні, що, не

з'єднавшись із римським костелом, ніхто збавлений бути не може і із зичливості щодо нас та спасіння нашого, раді були б бачити наше з'єднання із римським костелом, не шукаючи в тому своїх приватних пожитків» [1]. Автор апелює вже не до Отців Церкви й не до богослов'я взагалі, а до «народної думки», яку, втім, сам наполегливо й формує: «Але щоб дієписці та йому подібні цікавці, а що більше, аби папа римський, дбаючи про те наше з'єднання, прибутку свого не доглядав чи того в нас цілком не бажав? Не відаю, щоб мало статися, адже мали б відмінити звичай! Вельми давня є приповідка: «Двір римський не просить про вівцю або не прагне вівці без вовни» <...> А що це правда, сама річ свідчить» [1].

Головна, домінуюча ознака «Апокрисису» – це його стиль, який спирається на потужні літературні традиції – спадщину Середньовіччя та Ренесансу. Важливим у цьому контексті є спостереження В. Назарука: «Для авторської манери Х. Фіلالета характерне поєднання двох поширених мовностилістичних систем викладу текстового матеріалу. З одного боку, в «Апокрисисі» натрапляємо на широке використання засобів риторично-патетичної, емоційно-піднесеної мови автора, що дає змогу говорити про неабияку зацікавленість автора тематикою, його добре розуміння тогочасних релігійних процесів, активне обстоювання інтересів простого люду; з іншого – виважене аргументоване слово часто сповнене їдкою іронією, навіть зневагою до опозиційної єзуїтської риторики. Христофор Філалет часто використовує риторичний прийом нагнітання емоційного фону...» [4, с. 244].

У творі постійно зустрічаються також *риторичні звернення*. Їхніми адресатами виступають двоє: «деєписець» та читач. Їх дискурс кардинально різний. До «дієписця» автор звертається зазвичай з риторичними питаннями, сам контекст яких частіше за все свідчить про полемічний характер, причому Філалетові вдається імітувати живу розмову, він ніби веде діалог «наживо» зі своїм ідейним опонентом, використовуючи звернення на кшталт: «Słyszysz, dzieiopisie» [2, ст. 1581], «Nie podoba sie to tobie, dzieiopisie?» [2, ст. 1607], «Słabec sie to tobie podobno będą zdały, dzieiopisie, konięktury!» [2, ст. 1559].

Риторичні звернення до читача – іншого характеру. Тут панує дух злагоди. Автор начебто заздалегідь вбачає у читачеві розумну й освічену людину, що добре орієнтується у непростих духовних боріннях епохи та вже поділяє його, автора, точку зору. Характерними є епітети, які використовує Філалет у цих зверненнях до читача: «laskawy czytelniku» [2, ст. 1529].

Варто відзначити, що автор настільки вільно володіє тонкощами риторичної майстерності, що нерідко вдається до поєднання одразу ж декількох фігур та прийомів. Так, однією з особливостей індивідуального стилю Філалета є широке поєднання *риторичних запитань з анафорою*. Як відомо, риторичне запитання приховано вже містить в собі відповідь, додавання ж до подібного типу запитань анафори покликане підкреслити абсурдність тих тверджень, на які ніби натякають вже самі риторичні питання. І з кожним таким повтором стає дедалі очевиднішою безглуздість позиції опонента. Поєднання цих двох прийомів зустрічається в «Апокрисисі» дуже часто. Іноді автор настільки захоплюється цими прийомами, що він може за їхньою допомогою вибудовувати грандіозні конструкції, що ширяться не на одну сторінку. Так, скажімо, звертаючись до дієписця, він адресує йому ціле гроно риторичних питань, повторюючи на початку «*czyś nie czytał*» [2, ст. 1523–1525], а, наводячи приклади листування, використовує зачин «*iako iest list*», так само повторюючи його багато разів [2, ст. 1551–1553].

Іноді автор невимушено долучає до сполучення згаданих вище двох фігур ще одну. Так, наприклад, ми можемо зустріти поєднання риторичного питання не лише з анафорою, але й з *синтаксичним паралелізмом*: «...*pytam się: co rozumiesz o zieździe biskupow w Sardyce? Czy synodem ma być nazywan, czyli nie? Bo na nim nie Rzymiski, ale Hozyus Kordubeński biskup przezywodał. Co rozumiesz o zieździe biskupow w Karthaginię? Czy też za synod ma byc poczytan? Bo na nim nie Rzymiski, ale Aurelius Karthagiński biskup presidował. Co rozumiesz o zieździe biskupow w Aquieliey? Czy też na synod ma być poczytan? Bo na nim nie Rzymiski, ale Ambrozy Mediolański biskup przezydował?»³ [2, ст. 1531].*

Можна стверджувати, що таке поєднання різних типів фігур виконує важливу функцію емоційного підсилення і може виступати додатковим експресивним аргументом.

Не менш вправно автор використовує різні способи інтеграції тексту, звертаючись до основних прийомів поєднання різних його частин між собою – *когезії, ретроспекції та проспекції*. Так, за допомогою когезії забезпечується зв'язок між різними частинами тексту. Особливо часто у Христофора Філалета серед засобів когезії зустрічаються вислови «з одного боку» та «з іншого боку», що демонструє

³ «... питаюся: що думаєш про з'їзд єпископів у Сардикії [сучасне м. Софія]? Чи має іменуватися синодом, чи ні? Бо його не Римський, але єпископ Кордобенський Гозій проводив. Що думаєш про з'їзд єпископів у Карфагені? Чи теж має вважатися за синод? Бо його не Римський, але єпископ Амвросій Медіоланський проводив?»

його бажання подати читачеві об'єктивну картину, демонструючи різні аспекти проблеми, що розглядається. Використання прийому ретроспекції дозволяє нагадати читачеві інформацію, про яку вже йшлося, як-от: «Przyklady takich synodow wyzszej sie w wtorey czesci rozdziale 3 przypominaly»⁴ [2, ст. 1539] або «K temu pokazalo sie iuz wyzszej, ze...»⁵ [2, ст. 1595]. Проспекція дозволяє натякнути на матеріал, про який буде йтися далі, що зазвичай використовується або для зацікавлення читача, або для можливості кращого розуміння логічності викладу: «Ja o tym wiecey tu mowic niechce, gdyz zwlaszcza w czwartey czesci o tey koscielney zgodzie szyrzey mowic przydzie»⁶ [2, ст. 1549]. У низці випадків «Апокрисис» демонструє вдале поєднання ретроспекції та проспекції в межах одного речення: «Bo iesliz kwoli iednosc koscielney, o tym acz sie iuz u wyzszej nieco przypomniało, iednak u w przyszłym rozdziale szyrzey sie bedzie»⁷ [2, ст. 1586].

Найчастіше автор використовує риторичні питання та звернення, інверсії й анафори. Специфічною ознакою стилю Христофора Філалета є те, що він, вдаючись до якогось риторичного прийому, неодноразово повторює його, іноді вибудовуючи з його допомогою доволі великі текстові періоди, що простягаються на декілька сторінок. Другою специфічною рисою можна назвати часте поєднання риторичних прийомів. Так, риторичне питання в «Апокрисисі» неодноразово сусідить з анафорою та (або) синтаксичним паралелізмом. Нарешті, твір насичений (можливо, навіть перенасичений) різними способами інтеграції тексту, що, очевидно, на думку автора мало продемонструвати логічність та композиційну довершеність його твору.

Висновки... Таким чином, ми бачимо, що концепція дійсності, яку моделює автор в «Апокрисисі», дійсно базується на реальних фактах утискування «релігії грецької» в тодішній Речі Посполитій та протистояння значної частини українства унії. У низці своїх моментів «Апокрисис» може правити за надійне джерело історичних свідочств про релігійне життя України поч. XVII ст. Однак, «дійсність», що її формує автор на сторінках свого твору, пропущена крізь ідеологічну призму автора, який ускладнивши структуру твору та заховавшись під маскою «православного простака» веде палку й пристрасну дискусію зі своїм опонентом, залишаючись при цьому людиною Реформації.

⁴ «Приклади таких синодів вище у другій частині розділу 3 пригадували».

⁵ «До того ж було показано вище, що...».

⁶ «Я про те більше тут говорити не хочу, бо особливо в четвертій частині про ту церковну згоду ширше говорити вийде».

⁷ «Бо, оскільки щодо єдності церковної, про яку вже вище трохи згадувалося, однак і в наступному розділі ширше буде».

Список використаних джерел і літератури:

1. Апокрисис, або відповідь на книжки про Берестейський собор, від імені старожитньої релігії грецької, через Христофора Філалета нашвидку подана. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: litopys.org.ua/suspil/sus26.htm.

2. Апокрисисъ. Сочиненіе Христофора Филалета. Въ двухъ текстахъ – польскомъ и западно-рускомъ 1597–1599 года / Христофор Филалет // Русская историческая библиотека. – СПб : s. l. – 1882. – Т. 7. – ст. 1003–1820.

3. Ларін Ю.В. Жанрова диференціація полемічної прози раннього бароко / Юрій Валерійович Ларін // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Сер.: Філологія. – 2011. – № 936. – Вип. 61. – С. 109–114.

4. Назарук В. М. Специфіка авторської стилістики полемічного тексту «Апокрисис» Христофора Філалета // Наук. зап. нац. ун-ту «Острозька академія». – 2015. – Серія «Філологічна». – Вип. 57. – С. 242–244.

5. Поплавська Н. Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – поч. XVII ст.)/Н.М.Поплавська – Тернопіль, 2007. – 379 с.

6. Скабаланович Н. Об «Апокрисисе» Христофора Филалета / Николай Скабаланович. – СПб. : Тип. К. В. Трубникова, 1873. – 225 с.

References:

1. Apokrysys, abo vidpovid na knyzhky pro Beresteyskyy sobor, vid imeni starozhytnioi relihii hretskoi, cherez Khrystofora Filaleta nashvydku podana. – [Elektronnyy resurs].– Rezhym dostupu: litopys.org.ua/suspil/sus26.htm.

2. Apokrysys. Sochineniye Khrystofora Filaleta. V dvukh tekstakh – polskom i zapadno-russkom 1597–1599 goda / Khrystofor Filalet // Russkaya istoricheskaya biblioteka. – SPb : s. l. – 1882. – T. 7. – st. 1003–1820.

3. Larin Yu.V. Zhanrova dyferentsiatsiya polemichnoi prozy rannoho baroko / Yurii Valeriiovych Larin // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina. – Ser.: Filolohiya. – 2011. – № 936. – Vyp. 61. – S. 109–114.

4. Nazaruk V. M. Spetsyfika avtorskoyi stylystyky polemichnoho tekstu «Apokrysys» Khrystofora Filaleta // Nauk. zap. nats. un-tu «Ostrozka akademiya». – 2015. – Seriya «Filolohichna». – Vyp. 57. – S. 242–244.

5. Poplavska N. Polemisty. Rytoryka. Perekonuvannia (Ukrayinska polemichno-publitsystychna proza kintsia XVI – poch. XVII st.)/N.M.Poplavska – Ternopil, 2007. – 379 s.

6. Skabalanovich N. Ob «Apokrysyse» Khrystofora Filaleta / Nykolai Skabalanovich. – SPb. : Tip. K. V. Trubnikova, 1873. – 225 s.

Summary

Valentyna Srebniuk

«Apokrysys» by Khrystofor Filalet: Narrative and Rhetorical Aspect

The article refers to the narrative-rhetorical peculiarities of the work by Khrystofor Filalet «Apokrysys». It is investigated that the combination in the text of different types of shapes performs a vital function in the emotional gain and can act as an additional expressive argument. It is found out that the author cleverly uses different ways of integrating text, addressing to the main techniques of combining its various parts to each other – cohesion, retrospection and prospects.

With the help of cohesion the connection between different parts of the text is kept. Very often Khrystofor Filalet among the means of cohesion, uses the expressions «on one hand» and «on the other hand», which demonstrates his desire to provide the reader with an objective picture, showing different aspects of the problem under consideration. The influence of the polemical Canon on the compositional and stylistic specifics of the work is traced, the complex of rhetorical means used by the author to influence the recipient are singled out and analyzed.

Key words: *author, narrative, rhetoric, debate, composition, style, treatise.*

Дата надходження статті: «20» жовтня 2016 р.

Дата прийняття до друку: «03» листопада 2016 р.